

КИРІЄНКО О.Ю.
(м. Київ)

ВИДАВНИЧА ДІЯЛЬНІСТЬ П. КУЛІША ТА ЦАРСЬКА ЦЕНЗУРА

„...Цензура делает своё дело – мешает мне...”
П.Куліш

Важливим проявом відродження українського національного руху на теренах Російській імперії у 50–60-ті рр. XIX ст. стала поява громад – напівтаємних організацій, котрі стали зосередженням демократичних і державницьких прагнень нової інтелектуальної еліти, боротьби за відродження вітчизняної культури й національно-культурної автономії в умовах деспотичного режиму царського самодержавства¹. Імпульсом для початку цього руху стала активна діяльність колишніх членів Кирило-Мефодіївського товариства, зокрема видавничу діяльність П.Куліша та В.Білозерського.

Роль П.Куліша в українській культурі й національному русі достатньо широко висвітлено у науковій і популярній літературі. Однак малодослідженим є питання відносин царської цензури та П.Куліша, як одного з найбільш відомих діячів, що збагачував вітчизняну мову, творив українську національну історіографію в Російській імперії, поширював її через українське книговидання. Поставлена проблема особливо цінна в історіографічному розрізі, котрий склався в українській і дореволюційній, (частково й у сучасній) російській історіографії щодо вітчизняного національно-визвольного руху. Суть цього розрізу полягає у тому, що в одному випадку останній, який у другій половині XIX ст. зосередився на відродженні та поширенні національної мови незалежно від антиукраїнських імперських цензурних та інших заборон, розглядається як такий, що намагався виконувати поставлені перед собою завдання, незмінно йдучи до самовизначення нації. В іншому випадку мова йде про те, як завдяки певному збігу історичних обставин австрійські та польські політичні кола, використовуючи як зброю нечисленну групу національно свідомих українців, намагалися розколоти єдине тіло великої нації, створеної у складі царської імперії. В цьому варіанті, на думку сучасного російського дослідника О. Міллера, антиукраїнська цензурна політика вимальовується як захист державної цілісності².

Питання цієї цензури порушувались у ряді досліджень вітчизняних учених: Ф.Савченка, О.Овсієнка, В.Сарбея, Є.Нахліка. Серед російських сучасних дослідників слід виділити монографії, присвячені українському питанню в Російській імперії, О.Міллера і І.Міхутіної.

Наукова новизна даного дослідження полягає у спробі з'ясувати деякі аспекти цензурної політики та її практичного втілення, з котрою зіткнувся в своїй видавничій діяльності П.Куліш.

Будучи одним із колишніх учасників Кирило-Мефодіївського братства, й після відбуття покарання він продовжував вважатися владою як неблагодійний. На початку 50-х рр. XIX ст. в Російській імперії, зважаючи як на зовнішню, так і внутрішню ситуацію, відбулося посилення цензурної політики³. Цей контроль був настільки жорстким, що цензурі підлягали всі друковані видання, навіть музичні тексти (бо на думку деяких прискіпливих цензорів вони також могли містити прихований антиурядовий зміст.)⁴. У 1853 р. Головне управління цензури,

реагуючи на звернення з боку Київського цензурного комітету, забороняє перевидавати раніше дозволені твори П.Куліша, Т.Шевченка, М.Костомарова, вбачаючи в їх змісті ностальгічні історичні моменти, що можуть наштовхувати на окремішність Малоросії⁵. Вже видані твори П.О.Куліша «Повести об украинском народе», поема «Україна. Од початку України до батька Хмельницького», роман «Михайло Чарнышенко» заборонені та зняті з продажу⁶. Смерть в 1855 р. імператора Миколи I та початок правління Олександра II (1855–1881 рр.) стали переломом двох різних епох. Багато дореволюційних російських істориків говорять про значну лібералізацію суспільного життя, що врешті-решт вплинуло і на послаблення цензурного тиску⁷. Ця ситуація дозволила П.Кулішу просити у 1856 р. у III Відділення імператорської канцелярії дозволу на відновлення публіцистичної діяльності. Це прохання було задоволено, і в 1857 р. П.Куліш переїжджає до Петербургу, де відкриває власну друкарню, що стало основою для активної національно-культурної діяльності П.Куліша у Петербурзі⁸.

Відносини П.Куліша та цензури у першу чергу були пов'язані з діяльністю його друкарні, котру спочатку він хотів зареєструвати під назвою «Українська друкарня». Проте таку назву було заборонено. Довелося назвати просто – «Друкарня Пантелеймона Куліша». Першою книжкою, що він видав в останній, стали «Размышления о Божественной Литургии» М.Гоголя. Раніше ця книга була заборонена відомством духовної цензури. Проте через певні зв'язки в Священному Синоді П.Кулішу вдалося добитись цензурного дозволу на її видання. Трохи пізніше він був даний також на видання гоголівських «Творів і листів»⁹. У друкарні публікувалося майже все тодішнє письменств: лише протягом 1860–1862 рр. нього було випущено у серії «Сільська бібліотека» більше 20 дешевих книжечок з творами Т.Шевченка, П.Куліша, Г.Квітки-Основ'яненка, Марка Вовчка, Ганни Барвінок, М.Носивця, Д.Мордовця¹⁰.

У 1857 р. в «друкарні» видається, кулішева «Грамматика» – перший на Наддніпрянщині український буквар із читанкою. У своєму листі до сестер Олександри й Марії Милорадовичів автор писав: «Ся книжка явить народу, що він таке, звідки узявся і як йому подобає на світі жити»¹¹. Цензура пропустила «Грамматику», однак деякі чиновники, що не в службовому порядку розглядали дану книжку, помітили у ній «намерения вызывать снова к отдельной жизни малороссийскую народность». Стосовно «Грамматики», на вимогу київського генерал-губернатора кн. І.Васильчикова, в травні 1858 р. було порушено справу. Зокрема, у своїх поданнях до III Відділу імператорської канцелярії, він нарікав, що в пресі йдуть масові висловлювання проти цієї книги з боку поляків, тому, аби не збурювати громадськість, її слід заборонити або хоча б вилучити деякі сторінки¹². Київському поліцеймейстеру з губернаторської канцелярії надійшов наказ зробити ревізію всіх книжкових магазинів, читалень та вилучити «Грамматику», дізнатися, хто її постачає, скільки було продано примірників і кому¹³. У результаті перевірок київським поліцеймейстером її було виявлено тільки в двох книжкових магазинах, а також вдалося вийти на постачальника у Києві. З рапорту поліцеймейстера можна отримати такі дані: всього в книгорозповсюджувачів було 555 одиниць даної книги, з них 458 – було ним опечатано та 140 було продано вроздріб, тобто лише четверта частина тиражу дійшла до читача¹⁴.

Таким чином, як зауважує Є.Нахлік, «Грамматика» П.Куліша не отримала значного розповсюдження серед населення Наддніпрянської України не тільки через негативне ставлення до неї з боку польських панів, заборонні дії влади, а й через невдоволення і вітчизняних поміщиків¹⁵.

У 1858 р. в інструкціях, адресованих місцевим цензурним комітетам, йшлося про те, що в разі перевидання «Граматики» з неї слід вилучити проїняті національними почуттями місця. Однак у Петербурзі ще в 1862 р. спокійно можна було купити цю книгу¹⁶.

Іншим напрямом видавничої діяльності П.Куліша стала видання української періодики у вигляді журналів та альманахів, гроші на видання котрих йшли від добровільних пожертвувань із боку вітчизняних меценатів, а також різних комерційних проектів. У 1858 р. він пише клопотання до міністра освіти, в якому обґрунтовує необхідність створити український літературно-політичний часопис «Хата». Проте з огляду на довідку з III Відділення імператорської канцелярії у міністерстві було вирішено «разрешение губернскому секретарю Кулишу издание журнала отклонить». Натомість у 1860 р. в його друкарні з'явився на світ літературний альманах з однойменною назвою «Хата». Дозвіл було видано Петербурзьким цензурним комітетом. Однак, усе ж ряд творів П.Кулішу довелося вилучити з цього часопису, через побоювання цензурних переслідувань¹⁷. Другий номер цього альманаху мав чимало зауважень і вийшов у світ лише за сприяння цензора І.Розковшенка, котрий був особистим знайомим П.Куліша¹⁸.

Загалом останній мав багато ідей по виданню різних періодичних видань, альманахів, але цензурні органи не підтримали цих ініціатив. Зокрема йому не вдалося добитись дозволу на публікацію україномовного додатку «Село» до часопису «Народное чтение». Й хоча в запланованих виданнях нічого крамольного, щоб могло викликати цензурні заборони, не містилося, однак відмову у дозволі на публікацію було вмотивовано відсутністю в Петербурзі окремого цензора по «южнорусском наречии»¹⁹. Всі ці заходи, були явною передумовою до розробки заборонних цензурних норм по відношенню до української мови, оскільки у законодавстві того часу не було ніяких обмежень щодо мови текстів²⁰.

Цензурних утисків зазнавали не тільки періодичні видання П.Куліша, і написані ним історичні праці, які в своїй більшості вводили у науку нові історіографічні підходи та погляди. Вагомим внеском в український процес став вихід зібраного й оформленого П.Кулішем етнографічно-фольклористичного, історіографічного та літературного збірника «Записки о Южной Руси»²¹. Наступні історичні праці мали більше проблем з цензурою, ніж попередня. Історична хроніка П.Куліша «Чорна рада», пройшла також довгу процедуру. Так, передмову до твору було, відправлено на розгляд до Головного управління цензури (ГУЦ). Адаже у цензорів Петербурзького комітету виникли сумніви щодо дозволу на видання роману, котрий було написано українською мовою. Однак, як свідчать офіційні відповіді, ГУЦ не знайшло підстав трактувати текст Кулішева поза загальними цензурними правилами та після довгої процедури розгляду дало дозвіл на видання рукопису²².

Покажемо щодо зусиль царської цензури, спрямованих на викорінення думок про політичну самостійність України, а водночас і щодо тодішнього П.А.Кулішевого мислення в самостійницькому напрямку, є цензурний розгляд історико-популярного нарису «Хмельниччина» (1860). Санкт-Петербурзький комітет не наважився самостійно прийняти рішення щодо дозволу чи заборони опублікувати цей твір, та тому передав його до ГУЦ. Там цей нарис розглянув цензор О.Никитенко, котрий у своїй резолюції відмітив, що відповідно до законодавства цензура не може чинити опір до наукових книжок, які розповідають про історію

областей. Однак П.Кулішу слід було вилучити ті місця, котрі кидають тінь на відносини Малоросії й Росії у минулому²³.

Після видання «Валуєвського циркуляру» 18 липня 1863р. національно-культурний рух в Україні слабне, а частина інтелігенції зменшує або взагалі призупиняє свою активну діяльність. П. Куліш, маючи на то час значні фінансові проблеми, був змушений продати свою друкарню та тим самим відійшов від активної публіцистико-видавничої діяльності²⁴. Про майбутні перспективи у згаданий період він писав: «...Цензура свирепствует как никогда. Однако не вечно будет неистовствовать цензура. Жизнь не останавливается и промывает все подобные засорения»²⁵.

Внаслідок зміни місця свого проживання й зайняття посади штатного урядника у Варшаві (1864–1867 рр.) відносини П.Куліша з царською цензурою призупиняються. В 70–80-х рр. XIX ст. він переважно зосередився на публіцистичній дискусії щодо самостійності української мови з М.Катковим у „Московських відомостях», а також спробував у 1876 р. добитися дозволу на видання «Журналу П.О.Куліша», в якому художні та наукові праці друкувалися б українською і російською мовами. Однак такого дозволу не було дано²⁶.

Таким чином, марні зусилля домогтися дозволу на видання в Російській імперії власного журналу, Емський акт 1876 р., цензурні заборони щодо друку його українських творів та вилучення зокрема трьох тисяч видрукованих примірників «Хуторской философии и удаленной от света поэзии» розвіяло у П.Куліша ілюзії щодо можливості підтримки царським самодержавством вітчизняної культури²⁷. Протягом майже всієї своєї видавничої діяльності йому доводилося мати справу з цензурними органами Російської імперії, котрі чинили масовий опір видавничим, літературним та науковим прагненням П.Куліша, й у своїй основі мали не завжди законні підстави, що свідчить про подвійні стандарти щодо українського письменства з боку царського самодержавства. Саме тому подальша творча і публіцистична та видавнича діяльність П.Куліша реалізовувалася за кордоном (в «Українському П'ємонті» – Галичині) в обхід російської цензури.

¹ Іванова Л., Іванченко Р. Суспільно-політичний рух в Україні: до проблеми становлення ідеології. – К., 2000. – С.16.

² Миллер А.И. „Украинский вопрос” в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). – Санкт-Петербург, 2000. – С.20–21.

³ Жирков Г.В. История цензуры в России XIX – XX вв. – Москва, 2001. – С.86.

⁴ Там само. – С.88.

⁵ Українське питання” в Російській імперії (к.ХІХ – поч. ХХ ст.). Колективна наукова монографія в трьох частинах. Ч.1 – К.,1999. – С.173.

⁶ Лемке М.К. Эпоха цензурных реформ 1859-1865 годов. – Санкт-Петербург, 1904. – С.9–10.

⁷ Нахлік С.М. Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель. Наукова монографія у двох томах. Т.1: Життя Пантелеймона Куліша: Наукова біографія. – К., 2007. – С.110.

⁸ *Нахлік Є.М.* Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель. Наукова монографія у двох томах. Т.1: Життя Пантелеймона Куліша: Наукова біографія. – К., 2007. – С.110.

⁹ Там само. – С.128–129.

¹⁰ *Миллер А.И.* „Украинский вопрос” в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). – Санкт-Петербург, 2000. – С.64.

¹¹ *Нахлік Є.М.* Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель. Наукова монографія у двох томах. Т.2: Світогляд і творчість Пантелеймона Куліша. – К., 2007. – С.133.

¹² ЦДІА України в Києві. – Ф.442. – Оп.808. – Спр.99. – Арк.2.

¹³ Там само. – Арк. 3.

¹⁴ Там само. – арк.4-5.

¹⁵ *Нахлік Є.М.* Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель. Наукова монографія у двох томах. Т.1: Життя Пантелеймона Куліша: Наукова біографія. – К., 2007. – С.134.

¹⁶ *Миллер А.И.* „Украинский вопрос” в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). – Санкт-Петербург, 2000. – С.159–160.

¹⁷ *Нахлік Є.М.* Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель. Наукова монографія у двох томах. Т.1: Життя Пантелеймона Куліша: Наукова біографія. – К., 2007. – С.138.

¹⁸ Там само.

¹⁹ Там само. – С.140.

²⁰ Полный свод законов Российской империи. Все 16 томов со всеми относящимися к ним Положениями и с дополнениями, узаконенными по 1 ноября 1910 года. В 2-х книгах под ред. А.А. Книга 1 Т.I – VIII. – Санкт-Петербург, 1911. – 3522 с.; Полный свод законов Российской империи. Все 16 томов со всеми относящимися к ним Положениями и с дополнениями, узаконенными по 1 ноября 1910 года. В 2-х книгах. Книга 2. – Т.VIII – XVI. – Санкт-Петербург, 1911. – 4679 с.

²¹ *Нахлік Є.М.* Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель. Наукова монографія у двох томах. Т.1: Життя Пантелеймона Куліша: Наукова біографія. – К., 2007. – С.111.

²² *Миллер А.И.* „Украинский вопрос” в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). – Санкт-Петербург, 2000. – С.63–64.

²³ *Нахлік Є.М.* Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель. Наукова монографія у двох томах. Т.1: Життя Пантелеймона Куліша: Наукова біографія. – К., 2007. – С.141.

²⁴ Там само. – С.100.

²⁵ *Нахлік Є.М.* Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель. Наукова монографія у двох томах. Т.2: Світогляд і творчість Пантелеймона Куліша. – К., 2007. – С.216.

²⁶ *Нахлік Є.М.* Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель. Наукова монографія у двох томах. Т.1: Життя Пантелеймона Куліша: Наукова біографія. – К., 2007. – С.336–338.

²⁷ Там само. – С.354.